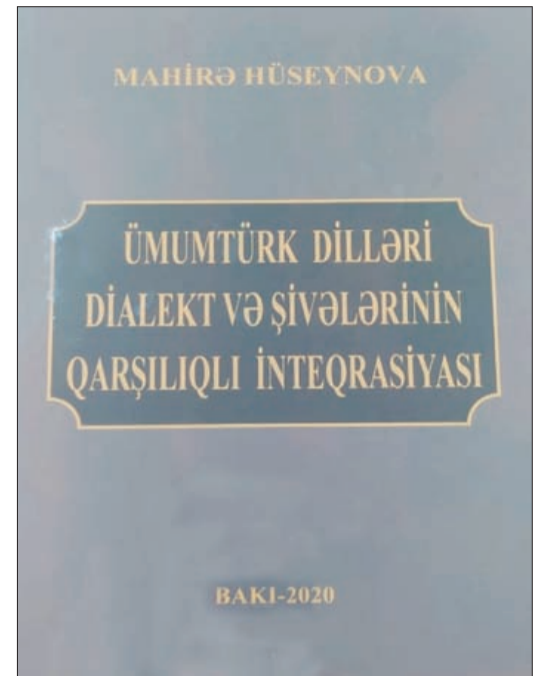


# Türk dilçiliyinə yeni töhfə

**Professor Mahirə Hüseynovanın "Ümumtürk dillərinin dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası" adlı monoqrafiyası türk dillərinin və dialektlərinin arasında inteqrasiya proseslərinin tədqiqini aktuallaşdıracaq**



**A**zərbaycan dili dialektləri xalqımızın tarixini, mədəniyyətini, etnoqrafiyasını və folklorunu ulu baba-nənələrimizin dilində yaşatmaqla yanaşı, dilimizin incəliklərini mühafizə edərək gələcək nəsillərə çatdırır. Qədim türk tayfa dillərinin - oğuz və qıpçaq üstünlüyü ilə formalaşan dialektlərimizin quruluşu qədim yazılı abidələrin materialları ilə səsleşən, fərqli coğrafiyalarda olan müasir türk ədəbi dilləri və dialektləri ilə orta qüsusiyyətlərə malikdir. Türk dillərində dialektlər eyni tarixi inkişaf yolu keçmişdir; hər bir dilin nüfuzlu dialektinin ictimai-siyasi funksiyası və əhatə dairəsi genişlənməmiş, tədricən digər dialektlərin faktları ilə zənginləşmiş və ədəbi dilin yaranması üçün zəmin yaratmışdır. Əsrlər boyu dialektlər ədəbi dili zənginləşdirən əsas mənbə olmuş, dialekt faktları ədəbi dilə keçmiş və norma statusu qazanmışdır. Dialektlərin təşəkkülü, tarixi inkişafı, türk dilləri ilə əlaqəsi barədə günümüzdə qədər müxtəlif istiqamətlərdə yetərincə araşdırmalar aparılma da bu proses tam başa çatmamışdır. Müasir dövrdə cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər, elm sahələrinin inteqrasiyasının güclənməsi yeni dialektoloji tədqiqatların aparılmasını zəruri edir. Bu baxımdan, görkəmli alim, filologiya elmləri doktoru, professor Mahirə Hüseynovanın yaxın zamanlarda çapdan çıxmış "Ümumtürk dillərinin dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası" (elmi redaktorları: professor İ.Kazımov və professor İ.Bayramov; rəyçiləri: professor C.Cəfərov və professor M.İsmaylova) kitabını Azərbaycan dili dialektlərinin türk dilləri və dialektləri ilə müqayisəli tədqiqinə dair yazılmış ilk ensiklopedik əsər hesab etmək olar. Kitabda Azərbaycan dili dialektlərinin tədqiqi, eləcə də digər türk dillərinin öyrənilməsində mövcud yeniliklər, dialektlərin müqayisəli tədqiqi, ümumtürk dillərində etnoqrafiyalar, qarşılıqlı inteqrasiya məsələləri, türk dillərinin diferensiasiyası və inteqrasiyası, türk dillərinin və dialektlərinin təşəkkülü, təsnifi, ədəbi dillərin köynə dialektləri, türk dillərinin dialekt bölünməsi və s. mühüm problemlər ümumtürkoloji səviyyədə araşdırılmışdır.

Kitabın "Müəllifdən" bölməsində dialektoloji tədqiqatların xalqımızın və dilimizin tarixinin öyrənilməsində əhəmiyyəti qeyd olunur, şivələrə dair tədqiqatlar xronoloji ardıcılıqla sadalanır, hər birinin yenilikləri və əhəmiyyəti yüksək dəyərləndirilir, məşhur türkoqqlar N.Baskakov, K.Qorşkov, V.Eqorov, A.Kaydarov, E.Nəcib, E.Tenişev, J.Aman-sarıyev və b. ümumtürk dialektlərinin öyrənilməsinə dair araşdırmaları istiqamətverici əsərlər kimi qiymətləndirilir.

Birinci fəsildə "Azərbaycan dilçiliyində ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin müqayisəli aspektdə tədqiqi məsələləri" araşdırılır. Alim bu problemi iki istiqamətdə öyrənməyi məqsəduyğun hesab edir. Birincisi, birbaşa dialektlərə aid tədqiqatlar. Bu istiqamətdə M.Şirəliyev, T.Hacıyev, H.Mirzəyev, E.Əzizov, B.Əhmədov, M.Məmmədli və b. tədqiqatları təhlil edilir. Hər bir tədqiqatda həssaslıqla yanaşı, dilçiliyimizə verdiyi töhfələr xüsusi mənalandırılır. Bu baxımdan, akademik M.Şirəliyevin fəaliyyətinin yüksək dəyərləndirilməsi olduqca tədqiqatçıya həlaldır. Alimin M.Şirəliyevi Azərbaycan dialektologiyasının banisi hesab etməsi fikri də real məntiqə sığır. XX əsrin əvvəllərində dialektologiyaya dair müəyyən araşdırmalar aparılma da, dilçiliyin bu sahəsinin elmi əsaslarla öyrənilməsi M.Şirəliyevin fəaliyyəti ilə başlanır. M.Şirəliyev hələ sağlığında dialektoloji məktəb yaratmış, onun rəhbərliyi ilə şivələrin əksəriyyəti monoqrafik üsulla öyrənilmiş, dialektoloji lüğət və atlaslar tərtib olunmuşdur. Məhz onun sayəsində sovet dönməsində Azərbaycan dialektoloji mərkəzə çevrilmişdir. M.Hüseynova hər bir tədqiqatın mütləq cəhətlərini oxucuların diqqətinə çatdırır. T.Hacıyevin Cəbrayıl şivəsinin tədqiq etməklə dialektologiyaya yeni nəzəri fikirlər əlavə etməsi, H.Mirzəyevin Dərələyəz şivəsinin öyrənməklə dialektlərin lüğət tərkibini zənginləşdirməsi, E.Əzizovun tarixi dialektolo-

giyaya dair tədqiqlərini, B.Əhmədovun söz yaradıcılığına dair araşdırmalarını, M.Məmmədlinin dialektlərin qrammatik xüsusiyyətlərini Ural-Altay dilləri arealında öyrənməsini xüsusi vurğulamışdır. İkinci istiqamət isə dialektlərlə əlaqəli şəkildə tədqiqatların aparılmasıdır. Bu sahəni təmsil edən A.Axundov, F.Zeynalov, İ.Kazımov, H.Əsgərov, Ə.Tanrıverdi, B.Xəlilov, K.Bəşirovun və b. tədqiqatları geniş təhlil olunur və səciyyəvi cəhətləri oxucuların diqqətinə çatdırılır.

Dialektlər fərdi və kollektiv yolla öyrənilir. Azərbaycan dialektologiyasında fərdi yol aparıcı olsa da, kollektiv yolla da müəyyən nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Bu problem alimin diqqətindən yayınmamış, "Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri" və "Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri" monoqrafiyalarını təhlil obyektinə seçmiş, fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlərini incələdiklərinə qədər araşdırmışdır. Dialektlərin öyrənilməsində lüğətlərin əhəmiyyəti böyükdür. Bunun üçün alim Azərbaycan dilinin 1930, 1931, 1964, 1999, 2004, 2007-ci illərdə çap olunmuş dialektoloji lüğətlərini nəzərə çatdırmaqla, dialektlərin lüğət tərkibinin zənginliyi barədə tam təəssürat yaratmışdır.

İkinci fəsil "Ümumtürk dilləri dialektləri və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası" probleminin şərhinə həsr olunmuşdur. Burada dialektlərin təşəkkülü, türk dillərinin inteqrasiyası, türk dillərinin təsnifi, ədəbi dilin köynə əsası, orta q türk dilinin yaradılması, ana kitabımız olan "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsinin dilimizin tarixinin öyrənilməsində rolu kimi problemlərin həlli qarşısına qoyulmuş və müvəffəqiyyətli həllinə nail olunmuşdur. Orta q türk dili ilə bağlı alimin mülahizələri maraqlı və önəmlidir. M.Hüseynova türkoloji ədəbiyyata istinadən üç çıxış yolunun olmasını göstərir: 1) Müasir texnikanın - elektron hesablama maşınlarının köməyi ilə müxtəlif türk dillərində ən çox yayılmış sözlər, qrammatik

formalar seçilir, kompleksləşdirilir və ümumtürk ədəbi dili kimi istifadəyə təqdim edilir; 2) Müasir türk ədəbi dillərindən biri ümumtürk ədəbi dili olaraq qəbul edilir; 3) Müasir türk dillərindən biri seçilir, üzərində daha bir yüngül ümumləşdirmə əməliyyatı aparılır və ümumtürk ədəbi dili olaraq işlədilir. Alim haqlı olaraq ikinci yola üstünlük verir və artıq Türkiyə türkcəsinin bu funksiyasını şərəflə yerinə yetirdiyini göstərir.

Kitabda dialektologiyanın aktual problemlərinə, o cümlədən də köynə dialekt məsələsinə aydınlıq gətirilir. Bu məsələ Azərbaycan dilçiliyində hələ də mübahisəlidir; ədəbi dilin köynə əsasında bir-iki və bütün dialektlərin dayanması barədə alimlər arasında fikir müxtəlifliyi davam etməkdədir. Alim, M.Şirəliyevin mövqeyini müdafiə edərək, ədəbi dilimizin köynəsinin tarixən Şamaxı, Təbriz, Qarabağ, müasir dövrdə isə Şirvan və Təbriz dialektlərinin olması fikrini irəli sürür, bununla da ədəbi dilimizlə həmin dialektlər arasında oxşarlıqların üstünlüyünü təsdiqləyir.

Türk dillərinin dialekt bölünməsi bu dillərin tarixi və inteqrasiyası ilə birbaşa bağlıdır. Buna görə də kitabda bu problemə xüsusi önəm verilmişdir. Türk dilləri eyni məşəyətə malik qohum dillər olsa da, ayrı-ayrı dillərdə dialekt bölünməsi müxtəlif şəkildə baş vermişdir. M.Hüseynova bunu nəzərə alaraq, türkologiyada problemin tədqiqi ilə bağlı tədqiqatları təhlil edir və görkəmli türkoloq N.Baskakovun bölgüsünü diaxron və sinxron baxımdan məqbul hesab edir. Alimin son qənaətinə görə, Azərbaycan dilinin dialektləri qumuq, qaraçay-balkar, karaim, tatar, türk, çuvaş, yakut, yeni uyğur dillərində olduğu kimi, qəbilə-tayfa bölünməsinin izlərini tamamilə itirmiş və məhəlli əlamətlər əsasında formalaşmışdır. Bu fikrin sübutu M.Hüseynova türkoloji ədəbiyyata istinadən üç çıxış yolunun olmasını göstərir: 1) Müasir texnikanın - elektron hesablama maşınlarının köməyi ilə müxtəlif türk dillərində ən çox yayılmış sözlər, qrammatik

sında inteqrasiyanın tarixi səbəbləri aydınlaşdırılır.

Kitabın "Fonetik xüsusiyyətlər" bölməsi nəzəri fikirlərin və praktik materialın zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu bölmədə qədim və müasir türk dillərini və dialektlərinin fonetik quruluşu-saitlərin fonematik xüsusiyyətləri, saitlərin mənşəyi və kömiyyəti, səs keçidləri, diftonqlaşma, ahəng qanunu, proteza, səslərin düşümü, assimilyasiya, dissimilyasiya, metateza, vurğu, qədim r-z səs keçidi, Azərbaycan və özbək dillərində şəxs adlarının fonetik cəhətdən müqayisəsi, Azərbaycan və qazax dilləri arasında orta q xüsusiyyətlər ümumtürkoloji səviyyədə təhlil olunmuş, bağlı dilçiliyi üçün əhəmiyyətli fikir və mülahizələr irəli sürülmüşdür. Alimin sait və samit səslərin mənşəyi və kömiyyəti, onların dilimizin köynəsinin və hadisələrin izahı ümumtürkoloji mənbələrə əsaslanır. Qədim və müasir türk dillərində 9 sait, 15 samitin milli olması, səs keçidlərinin bütün türk dillərini əhatə etməsi, ilkin zamanın bəzi türk dillərində arxaikləşməsi, velyar

Y səsinin qeyri-bərabər şəkildə yayılması və s. fərqlərin türk dillərinin inkişafı prosesində sonradan meydana çıxması göstərilir. Müəllif dialektologiyada işlək olan səs əvəzlənməsi, səs dəyişməsi və səs keçidləri əvəzinə səs uyğunluğu ifadəsinin işlənməsini məqbul hesab edir. Azərbaycan dili şivələrində ahəng qanununun pozulmasını səciyyəvləndirən səbəblər müəyyənləşdirilmiş (şərq qrupu şivələrində pozulur, qərb şivələrində dodaq ahəngi güclüdür, şimal qrupunda şəkildər ahəng qanununa tabe olmur, cənub qrupunda keçid mövqedədir), türk, türkmən, qazax, qırğız, çuvaş, özbək, qaraçay-balkar, qumuq, Altay və qazax dilləri ilə müqayisə edilmişdir. Alimin qədim r-z keçidini Azərbaycan dilinin materialları əsasında izah etməsi də tədqiqatçıya həlaldır. Bu problemə bağlı türkologiyada mövcud fikirlərə Azərbaycan dilinin materialları (qısır-qısız, baldız-baltır, ekiz-ekir, yormaq-yoz-

maq, qarbaq (ədəbi dil) - qavazıq (dialekt), qaz (ədəbi dil) - qar/qarım (dialekt), boz-bor və s.) əlavə olunaraq r səsinin qədim, z səsinin isə inkişafın nəticəsi kimi sonradan meydana çıxması fikri müdafiə olunur.

Dilçilikdə oxşar qrammatik xüsusiyyətlər genetik qohumluğun, leksik xüsusiyyətlər isə tipoloji uyğunluğun əlaməti sayılır. Qrammatik quruluş cəmiyyətdəki ictimai-siyasi proseslərə, ədəbi dillərin təsirlərinə qarşı həmişə davamlıq nümayiş etdirir. Orxon-Yenisey abidələrindən günümüzdə qədər uzun və mürəkkəb inkişaf yolu keçən türk dillərinin morfoloji quruluşunda bəzi fonetik fərqlənmələri nəzərə almasaq, orta q morfoloji xüsusiyyətlər yetərincədir. Bu cəhət türk xalqları arasında ünsiyyəti anlaşıqlı edir, inteqrasiya proseslərini sürətləndirir. Kitabın "Morfoloji xüsusiyyətlər" bölməsində türk dilləri və dialektləri arasında inteqrasiya prosesləri nəzərdə saxlanmaqla hal, mənsubiyyət, kömiyyət formaları, şəxs və işarə əvəzlilikləri, feilin təsriflənən və təsriflənməyən formaları və zərflər qədim yazılı abidələr, müasir türk dilləri və dialektləri ilə müqayisəli şəkildə tədqiqatçıya cəlb edilmişdir. Bir çox məsələlərin şərhində M.Kaşğarının "Divanı"na əsaslanmış, Nəsiminin dilində qayıdış əvəzlilikləri (öz, kəndi) və görkəmli alim H.Mirzəyevin yaradıcılığında feili sifətin müqayisəli tədqiqindən geniş bəhs olunması müzəmmən əhatə dairəsini genişləndirmişdir. Tədqiqatdan aydın olur ki, dialektlərimizdəki fərqli morfoloji xüsusiyyətlər, yeni hal və mənsubiyyət şəkildələri, kömiyyət şəkildəsinin müxtəlif variantları, şəxs və işarə əvəzlilikləri (men, sen, u, olar/ollar/onnar/ular, sizmə ɳa, mayı, mənün/bizin, kəndi), arxaik feillər (varmaq, çıxmaq, çalmaq, bulmaq, basdalmaq, qısdırmaq) və s. qədim və müasir türk dilləri ilə eyniyyət təşkil edir. Bəzi sözlərin və şəkildələrin etimoloji baxımdan təhlil edilməsi kitabın elmi əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Müəllif mükəmməl mənbələrə istinad edərək, aşağı zərfinin ilkin formasının aş-ıra, indi sözünün imdi, bütün/ bütöv sözünün bütün, yaxın sözünün yaqın, dünün sözünün dün+ün olmasını əsaslandırdır.

Türk dilləri daim inkişaf edir, cəmiyyətdə baş verən yeniliklərə uyğun lüğət tərkibi dəyişir, bir qism sözlərin arealı məhdudlaşır, neologizmlərin və alınma sözlər hesabına zənginləşir. Bununla yanaşı, türk xalqlarının qonşu xalqlarla sıx iqtisadi-mədəni əlaqələri nəticəsində leksikada fərqlər meydana çıxmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, müasir türk

dillərinin lüğət tərkibinin əsasını qədim türk leksikası təşkil edir. Hazırda qədim türk sözləri müasir dillərdə müxtəlif forma və mənada geniş yayılmışdır ki, bu da inteqrasiya proseslərinin reallaşmasına imkan yaradır. Kitabın "Leksik xüsusiyyətlər" bölməsində tədqiqatın istiqaməti nəzərə alınaraq, müxtəlif peşələrlə bağlı leksik vahidlər (məs, biz, balaq, daraq, bök, tayfa, nəsil bildirən sözlər (uruq, tıra, coma, oymaq, tabun, coğa, ilig), qohumluq münasibətləri bildirən sözlər (əli, giyo/giyov, bacanaq, xala, mama, qayınata, ağabacı/ ağabaji, baba, nənə), təsərrüfatla bağlı sözlər (arxac, sığır), toy mərasim leksikası (başlıq, bumbul, toy, toydama, nişan, bəlmə), yemək və içki adları (tülüş, tutmaq, sücük, bal, kabab, yuxa, basdırma), xalq arasında yayılan coğrafi terminlər (qır, sırt, bazı/bezi), atılığa aid sözlər (ayqır, qulan, dayca, baytul, kələ day, ömlük at, qara qul, qonur at, qatır at, çaparaq, bədiy at, kürən ağ, yal, dunan atı, qulan, səkil), söz-cümlə strukturlu onomastik vahidlər (selov/ silav/seloy və s.) tədqiqatçıya cəlb edilmiş, hər birinin ayrı-ayrılıqda işlənmə arealı, kömiyyəti, mənşəyi, strukturu və leksik-semantik mənası digər müasir türk dilləri, xüsusilə Türkiyə türkcəsi ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Leksik vahidlərin işlənməsində mövcud forma və mənə fərqləri bu dillərin tarixi inkişafı ilə əlaqələndirilir.

Bədi ədəbiyyatda işlənmə dialektizmlər alimin diqqətindən yayınmamış, monoqrafiyada onlara ayrıca bölmə həsr etmiş, diaxron və sinxron istiqamətdə tədqiq etmişdir. Bu bölmədə Nəsiminin dilində dialektizmlər (dün, tün, kəpənək, sinək, yeg, yemiş), Ə.B.Haqverdiyevin əsərlərində dialektizmlər (av, mişavil, qavmaq, qır qavıl, ləpuq, quyulamaq, avduq/ ovduq, alalı "başqa, özgə", axta-xuruş), "Naxçıvan sənəcinin müfəssəl dəftəri"ndə qədim vergi adları (çift, yava, qaçqın, qışlaq, yaylaq, otlaq, meyvə ütrü, üzüm ütrü, bal ütrü, ot ütrü və s.) təhlil olunmuş, hər birinin tarixi inkişafı izlənmişdir.

Sonda qeyd edə bilirik ki, M.Hüseynovanın "Ümumtürk dillərinin dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası" adlı monoqrafiyası türk dillərinin və dialektlərinin arasında inteqrasiya proseslərinin tədqiqini aktuallaşdıracaq və bu istiqamətdə tədqiqatların genişlənməsinə zəmin yaradacaqdır.

**Məhərrəm MƏMMƏDLİ,**  
Bakı Dövlət Universitetinin  
Türkologiya kafedrasının  
professoru, filologiya  
elmləri doktoru